

Mövzu 3: Sosial inkişafın və təminat sisteminin tənzimlənməsi.

FTN 2. Sosial sahələr üzrə dövlət siyasətinin əsaslarını bilmək.

FTN 4. Fəaliyyətlərin müəyyənləşdirilmiş qurumlar və qaydalar çərçivəsində tənzimlənməsini mənimsəmək.

PLAN:

- 1. Sosial inkişafın tənzimlənməsi. Sosial inkişafın iqtisadiyyatın inkişafında rolu və qarşılıqlı əlaqəsi**
- 2. Müasir şəraitdə iqtisadi və sosial inkişafın makro iqtisadi göstəriciləri**
- 3. Sosial sahələrin dövlət tənzimlənməsi**
- 4. Həyat səviyyəsi və təminat sisteminin tənzim olunması prinsipləri**

ƏDƏBİYYAT

- 1. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026 cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası**
- 2. C.İ.Mahmudov, H.Q.Bağırsoylu. Sosial iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılması. Dərs vəsaiti, Naxçıvan, Əcəmi, 2019, 260 s**
- 3. Hacızadə E.M. Sosiallaşan iqtisadiyyat. Bakı, Elm, 2006, 509 s.**
- 4. Hüseynov T.H. Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli: nəzəriyyə və praktika. Bakı, Elm, 2015, 466s.**
- 5. Həsənov R. İqtisadi siyasət: metodologiya və praktika. Dərs vəsaiti, Bakı, 2009, 282 s.**
- 6. Ə.Q.Əlirzayev “Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarəedilməsi” Dərs vəsaiti. Bakı – İqtisad Universiteti nəşriyyatı - 2010**

1. Sosial inkişafın tənzimlənməsi. Sosial inkişafın iqtisadiyyatın inkişafında rolu və qarşılıqlı əlaqəsi

Sosial inkişaf iqtisadi və sosial inkişafın tərkibi elementi olub, özünə məxsus qanunauyğunluqları dəyişmə meylləri olan prosesdir. Sosial inkişaf insanın həyat fəaliyyəti, həyat tərz, davranışı, qərar qəbulu, onun məhsuldarlığı ilə bağlı olub iqtisadi inkişafın həm nəticəsi, həm də onun həlledici, təyinedici amilidir. Sosial inkişafın planlaşması və tənzimlənməsi məqsədəuyğun fəaliyyət dairəsinə daxildir. Yeni dövlət öz imkanları daxilində sosial inkişafın dinamikasına onun strukturuna, inkişafına təsir edib bu dəyişiklikləri dövlət mənafeyi baxımından həll edilməlidir. Beləliklə sosial inkişafın dövlət tənzimlənməsi dövlətlə əhali və əhali tələbatını təmin edən obyektiv mexanizmlərin idarə olunması məcmuunu birləşdirir. Sosial inkişafın tənzimlənməsindən əvvəl əsas sosial obyektlərin mahiyyətini bilmək, onların formalaşmış qanunauyğunluqlarını özündə əks etdirən və perspektiv dinamikasını müəyyən edən iqtisadi və sosial proseslərdir. Sosial inkişafın dövlət tənzimlənməsinin əsas obyekti aşağıdakılardır:

1. Tələbat sistemi, formalaşması, dinamikası, meylləri və perspektivəsi.
2. Ömtəə-pul və bazar iqtisadiyyatı şəraitində bölgü münasibətlərindən asılı olaraq əhalinin gəlirləri, alıcılıq qabiliyyəti və onların dinamikası.
3. Əhalinin maddi və mənəvi nemətlər istehlakı, xidmət istehlakı və bu istehlak mallarını və xidməti təmin edən uyğun sosial obyektlərin inkişaf xüsusiyyətləri və qanunauyğunluqları. O cümlədən təhsil, məişət xidməti, nəqliyyat və digər qeyri istehsal sahələri.
4. Əhalinin bütövlükdə həyat səviyyəsi, həyat tərz, onları formalaşdıran amillər və fəaliyyət göstərən iqtisadi və sosial mexanizmlərin həyat səviyyəsinə təsirinin öyrənilməsi bölmələri. Məsələn: qiymət, vergi, mal təklifi, respublikada fəaliyyət göstərən xidmətin miqdarı, kredit şərtləri daxildir.
5. Əhalinin məşğuliyyətinin əsas istiqamətləri əmək şəraiti, sərbəst vaxt, ondan istifadə məsələləri, təbii artım prosesi, doğum və ölüm arasında nisbət. Demografik situasiyalar daxildir.
6. Maarifin, mədəniyyətin, incəsənətin və digər mənəvi dəyərlərin mövcud vəziyyəti, onların inkişafının maliyyə əsasları, kadr təminatı, maddi texniki bazası və digər aspektlər daxildir.
7. İxtisasçı kadr, peşə sənəti və yüksək ixtisasçıların xalq təsərrüfatı tələbatına uyğun olaraq inkişafını tənzimləmək, indiki şəraitdə dövlət və qeyri dövlət mülkiyyəti formasından asılı olaraq təhsil, səhiyyə və digər sahələrlə yüksək ixtisaslı kadrların, aspirantların hazırlanmasını tənzim etmək daxildir.
8. Xarici iqtisadi əlaqələrin, mədəni əlaqələrin texniki və noxau əlaqələrin respublikada əhalinin həyat səviyyəsinə, onların məşğuliyyətinə elmi texniki siyasətin formalaşmasına təsirini qiymətləndirmək daxildir.
9. Ətraf mühitin və təbii resurslardan istifadənin sosial atributlarını, parametrlərini tənzim etmək və bu sahələrin inkişafı üçün lazım olan təşkilatı-iqtisadi və texniki problemlərin həllini müəyyən etmək daxildir.

Sosial inkişaf Azərbaycan üçün daha zəruri və vacib tənzimlənmə obyektidir. Bunun bir sıra səbəbləri vardır.

Azərbaycan əhalisinin artımına, demografik prosesləri, əhalinin həyat səviyyəsi göstəricilərinə görə bir çox ölkələrdən geri qalır. Lakin həyat səviyyəsini yüksəltmək üçün mövcud imkanlar kifayətdir. Bu iki ziddiyyətli təzad Azərbaycanda sosial tənzimlənmə problemini ön plana çəkir. Bundan başqa müstəqil Azərbaycanda iqtisadi islahatlar keçirilib. Bu da öz növbəsində sosial gərginliyi artırır: işsizlik, əhalinin respublika daxili miqrasiyası, xarici ölkələrə "beyin axını" və digər problemlər meydana gəlir. Ona görə də resurslarının 20-30%-i zəbt olunmuş bir ölkədə, əsas fondlarının 50%-i istifadə edilmədiyi və hər bir işçiyə 3-4 nəfər işləməyən yük düşdüyü şəraitdə şübhəsiz sosial tənzimlənmə xalq təsərrüfatı tənzimlənmə sistemində aparıcı həlqə olmalıdır. Sosial inkişafın

tənzimlənməsi bir çox başqa iqtisadi elmlərin predmeti ilə sıx əlaqəlidir. O cümlədən, strateji planlaşma, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, iqtisadi nəzəriyyəsi, ayrı-ayrı sosial sahələrin, maarif-mədəniyyətin təşkili planlaşması və idarə olunması ilə əlaqədar olmasıdır.

Sosial inkişaf bütövlükdə iqtisadiyyatın fəaliyyətinin səmərə göstəricisi kimi qəbul oluna bilər. Çünki onun yuxarıda adları çəkilən problemlərin və obyektlərinin təsnifatından görünür ki, respublikada iqtisadi artımla, əhali artımı, bölgü münasibətləri və mübadilə şərtləri ilə bağlı olduğu üçün onun öyrənilməsi, tədqiqi və inkişafının tənzimlənməsi kompleks şəkildə reallaşır. Onu da unutmamalıyıq ki, sosial inkişaf onun tənzimlənmə artımı, tempi, iqtisadi artıma əks əlaqə ilə təsir edir. Sosial inkişafın əsas göstəricilərindən biri əhalinin həyat səviyyəsi öz mahiyyəti etibarlı ilə sosial iqtisadi kateqoriya olub insanların istehlakı üçün lazım olan maddi və mənəvi nemətlərin miqdarı və tələbatının ödənilməsi göstəricisi kimi ifadə olunur. Əhalinin həyat səviyyəsi respublikanın iqtisadiyyatının inkişafının və səmərəliliyinin əsas göstəricisidir. İqtisadiyyatın təşkili və idarə olunması təcrübəsi göstərir ki, həyat səviyyəsi ölkədə milli gəlirin istehsalı, bölgüsü və yənidən bölgüsü əsasında formalaşır. İqtisadi imkanlar nə qədər yüksək olursa sosial inkişaf və həyat səviyyəsi üçün maddi imkanlar bir o qədər çox olur. Həyat səviyyəsinin daha yüksək olması iqtisadiyyatın inkişafına təsir edir, əmək məhsuldarlığını artırır. Milli gəlirin, milli məhsulun artımına təsir edir. Həyat səviyyəsinin öyrənilməsi onun tənzimlənməsi üçün əsas yaradır. İqtisadi ədəbiyyatlarda həyat səviyyəsi sosial inkişafın sintetik göstəricisi kimi təsvir olunur. Onun qiymətləndirilməsi iki əsas metodoloji prinsip üzərində qurulur.

1. Həyat səviyyəsi istehlak olunmuş maddi və mənəvi nemətlərin məcmusu ilə müəyyən olunur. Beləliklə həyat səviyyəsinin ölçülməsində, qiymətləndirilməsində bu nemətlərin dinamikası dəyişmə meylləri təhlil olunur və həyat səviyyəsini yüksəltmək üçün maddi və mənəvi nemətlərin istehsalını, istehlakını təmin edən və artıran yollar axtarılır. Bu yollarda həyat səviyyəsinin tənzimlənməsi yolları deyilir. Məsələn: əhalinin gəliri, əmək haqqısı artırılır, istehlak lazım olan maddi və mənəvi yolları müəyyən olunur.

2. Tələbat üzərində qurulur. Əhalinin tələbatı onun tənzimlənməsi həyat səviyyəsinin və sosial inkişafın nəzəri metodoloji əsasını təşkil edir. Tələbat dedikdə insanların maddi nemətlərə xidmət sahələrinə obyektiv ehtiyacları nəzərdə tutulur. Tələbatın formalaşması və onun ödənilməsi yolları həyat səviyyəsinin xarakterini, məzmununu müəyyən edir. Ona görə də tələbat sistemi həyat səviyyəsini müəyyən edir. Başqa dövlətlərin sosial inkişafının dinamikası, göstərir ki, tələbat artdıqca onun ödənilməsi imkanları yüksəldikcə ölkə daha inkişaf etmiş ölkələr sistemində daxil olur. Beləliklə tələbatın ödənilməsi dərəcəsi həyat səviyyəsinin əsas göstəricisi kimi qəbul oluna bilər. Yuxarıda dediklərimizdən belə nəticə çıxır ki, həyat səviyyəsi, maddi nemətlərin və xidmətin istehlakı, həmçinin tələbatın ödənilməsi dərəcəsi ilə müəyyən olunur.

2. Müasir şəraitdə iqtisadi və sosial inkişafın makro iqtisadi göstəriciləri

Respublikanın iqtisadiyyatının sistem halında təsviri onun daxili struktur elementlərinin əlaqəsinin düzgün təşkili və sistemdən kənarda dünya iqtisadi sistemində yerini və rolunu müəyyən etmək və bu yeri proqnozlaşdırmaq zəruriliyi indiki şəraitdə tam yeni yanaşma və metodiki həllər tələb edir.

Bu baxımdan əsas məqsəd indiki böhran və müharibə şəraitində heç də dünya iqtisadi sistemi ilə identik olmayan bir mühitdə strateji istiqaməti əsaslandırmaq, onun meyar və göstəricilərini seçmək, bu göstəriciləri qiymətləndirmək və proqnozlaşdırmaq mühüm elmi-nəzəri məsələdir. Burada biz təşkilati məsələlərin bu günki şəraitdə çətinliklərini nəzərə alıb, yaxud onlardan istifadə edib əsas elmi müzakirəni başqa səmtə yönəltməməliyik. Onda qoyulan məsələ respublika iqtisadiyyatının müasir vəziyyəti onun dinamikası və proqnozlaşdırılması üçün «makro iqtisadi» göstəricilərin hazırlanmasının elmi əsaslarını işləmək və bu göstəricilərdən istifadənin praktiki yollarını və metodik fənlərini hazırlamaqdan ibarətdir.

Göstəricilər sistemi iki mühüm cəhəti əks etdirməlidir:

- sintetik və real proseslərin adekvatlığı əks etdirilməli;

- çevik və aktiv olub səbəb və nəticə əlaqələrini analitik və təsviri dinamikasını özündə əks etdirməlidir.

Göstəricilər sistemi heç də statistik, plan, hesab və indiyə qədər istifadə olunan və mövcud beynəlxalq statistikasına uyğun aspektləri inkar etmir. Bizim fikirləşdiyimiz göstəricilər sistemi respublikanın inkişaf modelinə uyğun olub daha çox idarəetmə məqsədilə düşünülmüş və real prosesin daxili dinamikasını əks etdirən, kompleks idarəetmə tədbirlərinin səmərəsini qiymətləndirməyə imkan yaradan göstəricilər sistemi olmalıdır.

Göstəricilər sisteminə yuxarıda olan tələblər Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının meyarını asanlaşdırmağı ön plana çəkir. İqtisadi ədəbiyyatlarda və dünya təcrübəsində region iqtisadiyyatının inkişafına aid bir çox meyarlar mövcuddur. Əlbəttə bütün bu meyarlar iqtisadi sistemin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq işlənilib hazırlanmış və tətbiq olunmuşdur. İndiki bazar iqtisadiyyatının formalaşması şəraitində və daxili iqtisadi, sosial böhranın ən kritik halında iqtisadi inkişaf meyarından daha çox «iqtisadi sabitləşmə» modeli və meyarı işlətmək daha sərfəlidir.

Respublikada bazar iqtisadiyyatının formalaşmaması şəraitində iqtisadi və sosial inkişaf meyarı uzun müddətli olmaqla mərhələ-mərhələ həll olunması zəruri olan məqsədlər ilə ifadə olunmalıdır. Ali məqsəd kimi, fikrimizcə, əhəlinin həyat səviyyəsini maksimumlaşdırılması yaxud onun təminatının ödənilməsi dərəcəsinin maksimumlaşdırılması nəzərdə tutulur. Bunun əksi olan əhəlinin sayının minimumlaşdırılması olmalıdır. Lakin bu halda yaşayış minimumu həddi subyektiv göstərici olduğu üçün hesablanmasında respublikanın müasir iqtisadi vəziyyəti nəzərə alındığı üçün ola bilsin ki, ən yaxşı hesablanmış yaşayış minimumu dünya ölkələri üçün çox aşağı olsun.

Göstəricilər sistemi üç əsas fəzada formalaşmalıdır. İlkin fəza iqtisadiyyatın və sosial inkişafın mövcud böhran vəziyyətində xarakterizə edən göstəricilərdir. Fəza sisteminin son qatında normativlər əsasında hesablanmış iqtisadi və sosial tələbatı xarakterizə edən göstəricilərdir. Üçüncü qrup göstəricilər aralıq qatı olub, hesablanmış və idarə etmək məqsədi ilə qiymətləndirilmiş göstəricilərdir. Qeyd edək ki, bu göstəricilərin qiymətləndirilməsi metodikası və metodları kifayət qədər dərin olduqca bir o qədər də idarəetmə məqsədinə yaxınlaşmaq və o məqsədlə imkanlar arasında əlaqəni tənzim etməyə şərait yaranır.

Yuxarıda deyilən nəzəri metodoloji prinsipləri əsas tutaraq respublikanın iqtisadi və sosial göstəricilər sistemi məqsədli proqram metodunun reallaşması metodikasına uyğun olmalıdır. Lakin fikrimizcə, indiki bazar iqtisadiyyatına yönəlmiş iqtisadiyyat şəraitində ali məqsədlərin əsaslandırılması və onların təmin olunması determinləşmiş modellərdən daha çox çevik, manevr edən proqram xarakterli göstəricilər sistemi ilə seçiyəlməlidir. Belə göstəricilər sisteminə region iqtisadiyyatı şəraitində aşağıdakıları daxil etmək olar:

1. Əhəlinin həyat səviyyəsini xarakterizə edən göstəriciləri; sistemi mövcud və proqram göstəriciləri; adambaşına düşən istehlak həcmi, bütövlükdə istehlak üçün resursların həcmi, əhəlinin bütövlükdə istehlak tələbatının həcmi və onun strukturası (normativlər və qiymətlənmiş göstəricilər). Minimum yaşayış həddini təmin etmək üçün minimal istehlak büdcəsi və onun ən vacib resurslar üzrə strukturası.

Əhəlinin mövcud bazar qiymətlərində onların dəyişmə indeksini nəzərə alaraq yuxarıdakı istehlak göstəricilərini təmin edən gəlirlərin həcmi. Əlbəttə makro sistem kimi gəlirlərin ümumi səviyyəsi onun formalaşması mənbələri işlə strukturası istehlak tələbatının ödənilməsi mənbələrinə uyğun olaraq tənzimlənib bir-biri ilə əlaqələndirilməlidir.

2. İstehlak və gəlirlərin formalaşması mənbələrini bilərək respublika ərazisində xüsusi istehsal hesabına tələbatın ödənilməsi dərəcəsi göstəriciləri hesablanır. Bu istiqamətdə hər bir istehlak tələbatının yerli istehsal hesabını ödəmə imkanları və başqa dövlətlərdən bütün kanallar vasitəsi ilə gətirilən məhsulun hesabına tələbatın ödənilməsində onların

rolunu göstərən göstəricilər ayrılıqda verilir. Beləliklə respublikada istehlak strukturasına uyğun gələn istehsalın sahə və ərazi quruluşunu göstərən göstəricilər.

3. Respublikaya gətirilən və respublikadan başqa respublikalara göndərilən ümumi məhsulun miqdarı və onların mal strukturası. Bütövlükdə respublikaya gətirilən və respublikadan aparılan məhsullar arasında saldo. Bu göstəricilər həm cari üsullar üçün hesablanır, həm də uzun müddətli dövr üçün proqnozlaşdırılır. Müasir şəraitdə dünya bazar iqtisadiyyatı sistemində yönəlmiş iqtisadiyyatda gətirilən və göndərilən məhsullar yerli tələbatın ödənilməsində səmərəlilik baxımından qiymətləndirilir. Belə ki, ola bilsin eyni məhsulun respublikada istehsalı və onun gətirilməsindən maya dəyəri baxımından səmərəlidir. Onda onun minimum tələbat səviyyəsinə qədər respublikada istehsal olunmalıdır. Gətirilən və göndərilən məhsulların hər birinin əsaslandırılması fikrimizcə, bütövlükdə iki məqsədin reallaşmasındakı roluna uyğun qiymətləndirilməlidir. Bu xüsusi metodiki tədqiqatlara malikdir. Sonrakı bölmələrdə bu haqda danışacağıq.

4. İstehsal proqramlarına uyğun olaraq istehsal gücləri, kapital qoyuluşu, onun strukturası tapılmalıdır. Əsas fondlar, dövriyyə vasitələri və onlardan istifadənin səmərəliliyini göstərən göstəricilər verilməlidir. Əlbəttə texnoloji proseslərin Azərbaycanda mövcud quruluşunu qiymətləndirmək ondan səmərəli istifadə edilməsi variantında istehsal həcmi ayrıca verilməlidir. Əlavə kapital qoyuluşu və onun istifadəsinin optimal variantlarında alın bilən əlavə məhsulun hesabına tələbatın ödənilməsinə yaxınlaşma dərəcəsi qiymətləndirilir.

5. Respublikada əsas tələbat sistemində uyğun lazım olan resurslar həcmi arzu olunan göstəricilər kimi qəbul olunmalıdır. Həmin resursların tərkibi resurslara tələbatın ödənilməsində istehsal olunmuş milli məhsul, xalis məhsul, o cümlədən istehlak üçün lazım olan resurslar, kredit və yığım üçün lazım olan resursların həcmi əsaslandırılmalıdır. O cümlədən sosial tələbatın ödənilməsi vəsaitində qiymətləndirilməlidir.

6. Respublika ərazisində texnoloji təzələnmə və əhalinin uzunmüddətli istifadəli əmlakının yeniləşməsinin təşkili üçün bütövlükdə milli sərvət qiymətləndirilir. Milli sərvətin mülkiyyət və təsərrüfat tipləri arasında bölgüsü, hər bir mülkiyyət və təsərrüfat tipinin əlində olan milli sərvətin orta qiymətləndirilmiş xidmət müddəti göstərilmişdir. Milli sərvətin tərkibində, istifadəsi baxımından resursların təsnifatı verilməlidir.

Resursların istifadəsinin mövcud vəziyyətini xarakterizə edən hesab göstəriciləri və istehsalda resurslardan istifadənin səmərəliliyi verilir. Material tutumu, xammal, enerji, əmək tutumu, bütövlükdə fond tutumu və fond verimi kimi istehsalın səmərəlilik göstəriciləri ayrı-ayrı aparıcı sahələrdə və təsərrüfat formalarında verilməlidir.

7. Mürəkkəb və mövqə etibarlı ilə ali məqsəd və istehsal amili kimi fəaliyyət göstərən resurslardan ən vacibi əmək resurslarıdır. Əmək resursları demografiya göstəriciləri ilə onların proqnozuna uyğun olaraq hesablanır. Əhalinin təbii artım göstəriciləri bütövlükdə iş qabiliyyətli əhalinin sayı, onların təsərrüfat fəaliyyəti üzrə paylanması və onlardan istifadənin səviyyəsini göstərən göstəricilər; şəxsi yardımçı, fermer, icra və dövlət müəssisələrində işləyənlərin sayı. Əhalinin məşğuliyyəti ilə onların yaşaması üçün vəsaitin formalaşması mənbələri arasında əlaqəni xarakterizə edən göstəricilərə əməkhaqqı, fərdi təsərrüfatlardan gələn gəlirlər və onların bölgüsü olmalıdır. Əhalinin tərkibinin yaş və yaşamaq vəsaiti üzrə qruplaşmasını xarakterizə edən birdəfəlik sorğu yaxud sosioloji tədqiqatların materialları əsasında hesablanmış keyfiyyət göstəriciləri. Bu bölmədə az təminatlı ailələrin, bu qruplarda əhatə olunan əhalinin sayı verilməlidir.

Bazar iqtisadiyyatına yönülmüş inkişaf mərhələsində fərdi istehsalçıların ümumi sayı onların ailə və sosial qurumunun tərkibi və yaşamaq vasitələri ilə təminatı ayrılıqda verilməlidir.

Əhali və əmək ehtiyatları statistik göstəriciləri ilə yanaşı əhalinin yaş, cins, məşğuliyyət və həyat səviyyəsinə görə qruplaşması dinamikasının proqnozu verilməlidir. Müasir dövrdə müharibə və iqtisadi blokada şəraitində, milli zəmində olan iğtişaşlar

əhalinin xeyli hissəsinin miqrasiyasına səbəb olmuşdur. Ona görə də əhalinin məskunlaşması göstəriciləri onların ərazi üzrə yerləşməsinin dinamikası verilməlidir.

8. Tələb və təklif iqtisadi mexanizmlərinin əsasında idarəetmə obyektini Azərbaycan iqtisadi və sosial inkişafda aşağıdakı əsas göstəriciləri göstərmək olar.

Ərzaq və qeyri ərzaq məhsulları üzrə qiymətin dəyişməsi indeksi. Manatın alıcılıq qabiliyyətini xarakterizə etmək üçün inflyasiya səviyyəsi və bir sıra qiymət əmələgətirən məhsulların qiymətinin dəyişmə dinamikası. Dövrüdə pulun miqdarı, dövrüdə buraxılan və dövrüdə qayıdan pulun miqdarı arasındakı fərq. Əhalinin əmanət banklarında saxladığı pul məbləği, dövrüdə buraxılmış pulu istiqrazlar və qiymətli səhmlər, onların uçuotu və qiymətləndirilməsinə uyğun olaraq tələb və təklifin dəyişməsi dinamikası arasında olmalıdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının mövcud vəziyyəti və onun perspektiv dinamikası və qiymətləndirilmiş vəziyyətini kompleks tədqiq və idarə etmək məqsədi ilə indikatorlar sistemi tədqiq etmək olar. Belə sistem ABŞ-ın iqtisadiyyatı üçün keçmiş SSRİ-nin bir çox tədqiqat və akademiya institutlarında işlənilib hazırlanmışdır. İqtisadi göstəricilərin qiymətləndirilməsi onların zamandan asılı olaraq dəyişmə dinamikasına uyğun olaraq tətbiq olunan metodlar vasitəsi ilə olur.

İqtisadi göstəricilərin hesablanmasıdakı iki əsas yanaşma olmalıdır. Birincisi, respublikada artıq uzun illərdən bəri formalaşmış fəaliyyət mexanizminin orta statistik göstəricilərin mövcud olması və həmin göstəricilərin müxtəlif variantlarından əlverişlisinin olması baxımından ikincisi isə mövcud böhran vəziyyətindən çıxmaq üçün mövcud şəraitin dəyişməsi istiqamətlərini nəzərə alaraq mümkün iqtisadi göstəricilərin qəbul edilməsi.

Dediklərimizi nəzərə alıb göstəricilərin statistik halını yox, onun aktiv halını, yəni iqtisadi sistemin vəziyyətini dəyişə biləcək halını qəbul etmək olar.

Makroiqtisadi göstəricilərin hesablanması problemi qoyuluşu və son məqsədin vəziyyətindən asılı olaraq əhali istehlakı və istehsal tələbatının hesablanması üçün tələbatın ödənilməsinin müxtəlif variantlarında lazım olan resursların hesablanması tələbinə uyğun gəlir. Ancaq mövcud resursların və onların dəyişməsi imkanlarını nəzərə alıqda belə tələbatın ödənilməsinin yeni səviyyəsi tapılır. Beləliklə iki əsas göstərici (arzu olunan, sistemdən kənarda hesablanan və sistemin mövcud vəziyyətinin dəyişmə variantlarını nəzərə alan halı) arasındakı nisbəti manevr edilir.

Mövcud göstəricilərin iqtisadi sistemin idarə olunması baxımından ekzoqen və endoqen göstəricilərə bölmək olan. Belə ki, bütün məqsəd göstəriciləri sistemindən kənarda formalaşır. Endoqen göstəricilər isə mövcud resursların vəziyyətini onlardan istifadə dərəcəsinin dəyişməsinə nəzərə alaraq hesablanır.

3. Sosial sahələrin dövlət tənzimlənməsi

İqtisadi islahatlar özünün təşkilati problemləri ilə səciyyələnir. İqtisadi islahatlar mərkəzləşdirilmiş plan əvəzində sərbəstlik və təşəbbüskarlıq prinsiplərinə uyğun aparılmalıdır. Bu məqsədlə formalaşmış iqtisadi meyillər, qanunauyğunluqlar yeni əsaslar üzərində transformasiya olunmalıdır. Bu transformasiyanın sistemli təsviri konseptual müddəalar və proqnozlar və qərar qəbulu mərhələlərinin əsaslandırılması və bu mərhələlərdə iqtisadi idarəetmə mexanizmlərinin əsaslandırılması və tətbiqi ilə bağlıdır.

Keçid dövrü hər bir regionun siyasi, iqtisadi, təşkilati və sosial mühiti və onların qarşılıqlı əlaqəsi prizması baxımından təhlil olunur, onun strateji inkişafı proqnozlaşdırılır, strateji inkişaf və texniki tədbirlər iqtisadi islahatların anatomiyasını müəyyən edir. Biz bu tədbirlərin layihəsi baxımından məsələyə yanaşırıq.

Azərbaycan iqtisadiyyatının konseptual inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən Dövlət proqramı işlənməli və müstəqil respublikanın əsas iqtisadi qanunu kimi bütün fəaliyyət dairəsinin tənzimlənməsinin meyarı olaraq qəbul edilməlidir. Dövlət proqramının əsas məqsədi, onun yerinə yetirilməsinin strateji istiqamətləri aşkar edilməlidir.

Dünya bazar iqtisadiyyatının formalaşması, integrasiyası, rəqabət və xarici iqtisadi əlaqələrin intensivləşməsi şəraiti respublikanın inkişaf istiqamətlərini formalaşdırır. Ona görə də bu variantları qiymətləndirmək üçün respublikanın tarixi, ənənəvi iqtisadi strukturunu nəzərə alıb onun böhran vəziyyətindən çıxarılması yollarını işləmək konseptual inkişaf müddəalarında öz əksini tapmalıdır.

Respublikanın iqtisadi və sosial inkişafının əsas meyarı onun əhalisinin hər bir nəfərinin həyat səviyyəsini yüksəltmək və respublikanın potensial iqtisadi imkanlarını yüksəltməkdən ibarətdir. «İqtisadi sabitləşmə», «tərəqqi» və «geniş təkrar istehsal» kimi Azərbaycan iqtisadiyyatını üç mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələdə iqtisadiyyatın tənəzzülünü dayandırmaq və əhalinin həyat səviyyəsində sabitlik yaratmaq, inflyasiyanı və qiymətin dəyişməsi və əhalinin həyat səviyyəsi arasında tənzimlənən meylləri, qanunauyğunluqları tənzim etmək. Tərəqqi mərhələsində iqtisadi və sosial inkişafın əsas göstəricilərinin artımını müntəzəm olaraq təmin edən mexanizmlər sistemi yaratmaq. O, cümlədən istehsalı artırmaq, ixracat strukturunu yaxşılaşdırmaq və sosial tərəqqi bazasını yaratmaq.

Geniş təkrar istehsal mərhələsində investisiyanın xalq təsərrüfatının yeni sahələrinə sosial və mədəni sferanın inkişafına və strukturunun yeniləşməsi sahələrinə yönəlməsi təşkil edilməlidir. Respublikanın iqtisadi inkişaf konsepsiyası onun maddi əsası olan milli məhsulun artımı, onun tələbatını ödənilməsində rolunu, milli məhsulun natural tərkibini və onların təminatı üçün lazım olan təşkilati, iqtisadi və idarəetmə mexanizmlərini əks etdirir. Azərbaycan iqtisadiyyatının resurs imkanları, onun tam tələbatının ödənilməsi üçün kifayətdir. Düzgün qiymətləndirmək üçün Azərbaycanın milli sərvətlərinin tərkibi onun natural formasının uçotu aparılmalıdır. Son 10 ildə respublikanın milli sərvətlərində əmtəlik məhsulun, sənaye potensialının imkanları 2-3 dəfə azalıb əhalinin məşğuliyyətində dövlət sektorunun rolu azalıb. Dövriyyə vəsaitlərinin tərkibində əmtəə təklifi, ticarətdə ehtiyatlar və xarici kredit resursları artıb. İndi fikrimizcə formalaşmış resurs imkanlarının istifadəsi istiqamətlərini işləmək lazımdır.

Uzun müddət formalaşmış təsərrüfatçılıq təcrübəsi göstərir ki, respublikada şəxsi təsərrüfat fəaliyyəti dövlət və kolxoz kooperativ mülkiyyətindən səmərəli olmuşdur. Kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatın 60%-dən çoxu şəxsi istehsal hesabına ödənilmişdir. Bu səviyyəni başlanğıc hesab nöqtəsi kimi qəbul edərək əhalinin tələbatının ödənilməsində kənd təsərrüfatı idxalının həcmnin ilkin səviyyəsini 40%-ə qədər qəbul edib, 5 il ərzində onun 20%-ə çatması strateji məqsəd ola bilər. Kənd təsərrüfatının təşkili sahəsində aparıcı istiqamət olaraq taxılçılıq və pambıqçılıq inkişaf etdirilməlidir. Üzümçülük sahəsində formalaşmış potensialı saxlamaq illik üzüm istehsalını ildə 600-700 min tona qaldırmaq respublikanın əhalisinin və emal sənayesinin gücünə uyğun gəlir. Üzüm emalı sahəsində formalaşmış texnoloji prosesləri artırmaqla, keçmiş SSRİ-in bazarlarına ixrac olunan məhsulların strukturunu bərpa etmək lazımdır. Sənaye potensialının strukturu, daha üstün emal sənayesi və xalq istehlakı malları üzrə ixtisaslaşmalıdır. Əhalinin xalq istehlakı mallarına olan tələbatını ödəmək üçün reaspublikada zəngin olan resurslara uyğun sahələri inkişaf etdirmək lazımdır. O, cümlədən, pambıq, təbii yun, tütün, tikinti materialları, ərzaq sənayesinin inkişafı xammal istehsalının maksimal istifadəsi məqsədi ilə uyğun gələn emal sənayesi istiqamətlərini inkişaf etdirməlidir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının struktur siyasəti onun ərazi və strukturunun, texnoloji və təşkilati strukturunun yeni bazar iqtisadiyyatının islahatlar şəraitinə uyğun olaraq tənzimlənməsi ilə mümkündür. Struktur dəyişikliklər uzun müddətli strateji proqramlar əsasında mümkün olduğu üçün, sabitlik və dayanıqlı iqtisadiyyat olduqda daha səmərəli olur.

Azərbaycanda əhaliyə və xarici kapitalın axını ilə bağlı xidmət sahələrində əhalinin məşğuliyyətini artırmaq lazımdır. Yaxın 5-10 ildə xidmət sahələrində, o cümlədən bank sistemində, ictimai, kommunal xidmət və rabitədə dünya marketinq kompleksinə uyğun

sahələr inkişaf etdirmək və bu sahələrə uyğun kadr, maddi texniki baza yaradılmasına investisiya qoymaq lazımdır.

İstehsal sahəsində stimül yaradan mexanizmlər və yaxın 3-5 il müddətində istehsalın bəzi sahələrinin inkişafı, onların istehsal həcmi və artımını dövlət inhisarı altında saxlamaq lazımdır. O, cümlədən taxıl istehsalı, pambıq və neft istehsalı, çörək məmulatlarının istehsalı, istifadəsi və istehlakı dövlət inhisarlarında olmalıdır.

Bu sahələrdə mülkiyyət münasibətlərindən asılı olmayaraq, istehsal həcmi, onun reallaşması və qiyməti üzərində dövlət tənzimləmə mexanizmləri olmalıdır. Kredit, qiymət, kapital qoyuluşu, maddi texniki təminat dövlət prinsipləri əsasında işlənməlidir.

Bölgü münasibətlərində əməyin differensiasiyasına uyğun əməkhaqqı prinsipləri işlənməlidir. Əməkhaqqı maddi stimül yaratmaq meyarı olaraq, sahə və ərazi differensiasiyasına malik olmalı və əməkhaqqının minimum səviyyəsi tənzim olunmalıdır. Dövlət maddi həyat səviyyəsində qərant mexanizmi rolunu oynamalıdır. Bu məqsədlə minimum yaşayış səviyyəsi sosial müdafiə məqsədləri üçün indeksləşdirmə mexanizmi uyğun qanunlarla tənzim olunmalıdır. İndeksləşdirmə milli sərvətin, əhalinin şəxsi əmlakının və özəlləşdirilən əmlakın, əhalinin əmanətlərinin hər birində qiymət dəyişmələrinə uyğun aparılmalıdır. Bazar iqtisadiyyatının ümumi qanunauyğunluqlarına uyğun olaraq keçid dövrü üçün natural bölgü formasından istifadə etmək zəruridir. Əməyin ödənilməsi normaları istehlak normaları və əməyin faydalılığı meyarı ilə qiymətləndirilməlidir. Əməkhaqqının differensiasiyasının əsasını onun effektivliyi təşkil etməlidir.

Mübadilə tələb və təklifin qanunlarına uyğun olaraq dəyişməlidir.

Tələbin tənzimlənməsinə respublikada istehsal hesabına əmtəə və təklifinə təsir etməklə çalışmaq lazımdır. Dövriyyədə əmtəə və pul kütləsini milli pulun alıcılıq qabiliyyəti ilə tənzimləmək vacibdir.

Əmtəə və təklifinin tənzimlənməsində idxala və onun strukturuna gömrük haqqı və idxal resursları ilə tənzimləmək lazımdır.

İstehlak sferasında keçid dövrü üçün bəzi məhsulların az təminatlı əhali qrupları üzrə güzəştli qiymətlərlə bölgüsü və satışı siyasəti lazımdır.

Respublikada bazar iqtisadiyyatının fəaliyyətini formalaşdıran islahatlar sosial yönümlü, effektiv islahatlar keçirmək lazımdır. Məhz islahatlar proqramı respublikanın iqtisadi və sosial inkişafının dövlət proqramını reallaşdıran mexanizmlər baxımından qiymətləndirilməlidir.

4. Həyat səviyyəsi və təminat sisteminin tənzim olunması prinsipləri

İqtisadi islahatların effektiv keçirilməsi islahatların nəticəsinin əhalinin minimum yaşayış səviyyəsinə olan təsiri ilə qiymətləndirilməlidir. İndiki şəraitdə yaşayış minimumu funksional vəzifəsinə və potensial tutumuna görə daha fəal və nəzər diqqəti cəlb edən idarəetmə mexanizmi rolunu oynayır. Yaşayış minimumunu müəyyən edən maddi və mənəvi nemətlərin alıcılıq qabiliyyəti inflyasiya şəraitində dinamik dəyişir. Belə ki, inflyasiya səviyyəsi dinamik olaraq artır, əhalinin gəlirlərinin artma səviyyəsini qabaqlayır, nəticədə istehlak üçün lazım olan maddi və mənəvi nemətlərin kütləsi aşağı düşür, az təmin olunmuş ailələrin xüsusi çəkisi bütövlükdə əhalinin tərkibində artır.

Metodoloji baxımdan yaşayış minimumu istehlak büdcəsinə daxil olan maddi və mənəvi nemətlərin məcmuu və onların qiymətinin dəyişməsi meylləri ilə müəyyən olunur. Əlbəttə yaşayış minimumu Azərbaycan əhalisinin ənənəvi, tarixi və iqtisadi şəraiti nəzərə alaraq formalaşmış istehlak qabiliyyətinə (davranışına) uyğun olaraq işlənməlidir. Yaşayış minimumunun həddinin dəyişməsinin tənzim olunması az təminatlı ailələrin həyat səviyyəsini nizamlayır, orta və yüksək təminatlı ailələrin əməkhaqqısı və gəlirləri arasında nisbətlərin tarazlaşdırılmasına və idarə olunmasına imkan verir.

Prezident Heydər Əliyevin «Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və iqtisadiyyatın maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi tədbirləri haqqında» fərmanında sosial müdafiə antiinflasiya tədbirlərinin əlaqələndirilməsi bu iki istiqamətdə kəsişə bilən momentlərin çevik tənzimlənməsini tələb edir.

Belə ki, əhalinin gəlirlərinin inflyasiyaya uyğun olaraq dəyişməsi, sonrakı inflyasiyanın amilinə çevrilməlidir. Bu iki qarşılıqlı əlaqədə olan problemin həlli birtərəfli olmalıdır. Məlumdur ki, indiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin istehlakı, onun gəlirlərinin səviyyəsi ilə müəyyən olunur. O cümlədən respublikada son illərdə istehsal səviyyəsinin aşağı düşməsi, inflyasiya səviyyəsinin artması əhalinin gəlirlərinin artımının qiymətlərin artmasından 6-7- dəfə aşağı olması mütləq mənada istehlakın səviyyəsinin və onun strukturunun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Beləliklə, indiki şəraitdə əhalinin istehlak səbəti ancaq gündəlik tələbatı ödəyən mallar hesabına formalaşır.

Bazar iqtisadiyyatının tam qərarlaşması şəraitində yaşayış minimumunu istehlak strukturası ilə tənzim etməmək bölgü sisteminə olan disproporsiyasını daha da dərinləşdirir.

Azərbaycan əhalisinin istehlakının mütləq səviyyəsi ilə onun strukturu arasında keyfiyyət və kəmiyyət dəyişmə qanunauyğunluqları olmalıdır.

Əhalinin gəlirlərinin artması ilə yanaşı ərzaq məhsullarına olan tələbatın ödənilməsi sabitləşir, sənaye mallarına və xidmətə olan tələbatın ödənilməsi imkanları genişlənir. Belə ki, uzun müddət formalaşmış istehlak strukturunda pul gəlirlərinin 50%-ə qədəri ərzağa xərclənirdi. Gəlirlərin sonrakı artması daha çox sənaye və xidmət xərclərinin artmasına səbəb olurdu. Son üç ildə əhali gəlirlərinin 90%-i ərzaq məhsullarına olan tələbatın ödənilməsinə yönəlir. Gəlirlərin artması ilə istehlak sənayesi arasında inflyasiyanın üstün artması ilə bağlı elastiklik baş vermir. Belə mexanizmin tələb və təklif qanunlarının hazırlanmasında nəzərə alınmaması son nəticədə həmin qanunların real həyatda işlənməməsinə səbəb olur.

Yaşayış minimumunun formalaşması minimum əməkhaqqı, minimum pensiya və fərdi sahibkarlıq hesabına əldə olunan gəlirlər hesabına baş verir. Minimum əməkhaqqı minimum istehlak büdcəsi ilə tənzim olunmalıdır və əməkhaqqının differensiasiyası isə minimum əməkhaqqının dəyişməsi ilə yanaşı tənzim olunmalıdır. Minimum əməkhaqqı indiki şəraitdə dövlət orqanları və iqtisadiyyatı idarə edən şəxslərin müxtəlif çıxışlarında əksini tapsa da belə, onun differensiasiyası haqqında heç də deyilmir və istifadə olunmur.

Əhalinin istehlakının formalaşmasında dövlətin payının azalması və kommertiya strukturlarının rolunun artması dövlət bölgüsü və yenidən bölgüdə rolunun azalmasına səbəb olur. Belə şəraitdə, fikrimizcə əhalinin təminatı və xeyriyyə yolu ilə əhalinin istehlakını tənzimlənməsi funksiyalarını dövlət reallaşdırmalıdır.

Əhalinin indiki şəraitdə yaşayış səviyyəsinin aşağı düşməsinin qarşısını almaq, əhalinin güzəranının və orta təminatlı ailələrin vəziyyətinin pisləşməsinə dayandırmaq üçün ölkənin dövrüdə olan varidatında hər ailənin payı olmalıdır. Bu payın dövrüyyəsi nəticəsində əldə olunan mənfəətdən sabit faizlərlə inflyasiyaya uyğun indeksləşmə yolu ilə əhaliyə dividend verilməlidir.

Yaşayış minimumunun tənzimlənməsində dövlət əlində idarəetmə mexanizmləri differensial cəhətlər nəzərə alınaraq işlənməlidir. O, cümlədən fəaliyyətin iqtisadi cəhətini yox, həmçinin həmin fəaliyyət nəticəsində inteqral effekti nəzərdə almalıdır. Bu baxımdan pullu və pulsuz təhsil, səhiyyə, elm və mədəniyyət sahəsində fəaliyyət bütün əhali qrupları üçün imkan yaratmalıdır.

Azərbaycan Respublikası əhalisinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsində onun tələbatının ödənilməsindəki mənbələrin tətbiqi göstərir ki, əhalinin ərzağa olan tələbatının 60 faizi şəxsi təsərrüfat hesabına ödənilmişdir. İndiki şəraitdə şəxsi və fermer təsərrüfatının inkişafında əhalinin dövlət strukturları ilə əlaqəsini bölgü və yenidən bölgü, təchizat, satış və stimül sistemində, hələ ki işlək mexanizmlər yoxdur.

Kənd təsərrüfatında məhsulun emalı üçün lazım olan sahələr tamamilə dağılmaq üzrədir. Kənd yerlərində əhalinin sosial tələbatını ödəmək imkanları kəndlinin gəlirlərinin səviyyəsinə heç də uyğun deyildir. Əhalinin əməkhaqqı sistemində normativlər köhnə prinsiplər üzrə təşkil olunur. Yaşayış minimumunun tənzi m olunması islahatlar sistemində başlanğıc nöqtə olduğu kimi bütövlükdə islahatlar sisteminin effektivini göstərən nəticədir. Ona görə iqtisadi islahatların qanunverici və idarəedici mexanizmləri arasında əks əlaqəni təmin edir və onun vasitəsi ilə təşkilati tədbirlərin hazırlanmasına xidmət edir. Belə ki, yaşayış minimumu səviyyəsindən başlayaraq respublikada məcmu tələbat sistemi və ona uyğun əmtəə təklifinin istiqamətləri müəyyən edilir. Yaşayış minimumu tələbatın ödənilməsi üçün lazım olan orta təminat, mütləq təminat və uyğun olaraq bölgü proporsiyalarını və dövriyyədə olan pul vəsaitini müəyyən edir. Real həyatda tələbat və təklifin tarazlığından və əhalinin real həyat şəraitinin mövcud vəziyyəti əks əlaqə ilə yaşayış minimumu məsələlərini meydana atır.

Əhalinin yaşayışı və tələbatının ödənilməsinin minimum həddi respublikada xüsusi istehsalın ən zəruri məhsullarının istehsalında rolunun artırılmasıdır. Lakin ən zəruri məhsulların istehsalı proqramı və onun dövlət tənzimlənməsi son illərdə tamamilə yox olmuşdur.

Qlobal problemlərin həlli baxımından respublikada xüsusi istehsal rəqabət qabiliyyətli olmadığı halda əmtəə təklifinin strukturunda başqa dövlətlərdən gətirilən məhsulların xüsusi çəkisi istehsala nisbətən üstün artacaq, bu da öz növbəsində Azərbaycanın milli mandatının beynəlxalq valyuta nisbətən dəyərlərinin aşağı düşməsi tempini artıracaq. Ona görə iqtisadi islahatların səmərəsi, pul kredit mexanizmlərinin effektivliyi həmin islahatların xüsusi istehsala və əhalinin tələbatını ödəmək dərəcəsində həmin mənbələr istehsalının artması ilə müəyyən olunur.

Əhalinin həyat səviyyəsi probleminin həllinin istehlak strukturunda formalaşması qanunauyğunluqlarının əsasında istehsala təsir etmək və dövlətin bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsində rolunun və tədbirlərinin elmi prinsipləri işlənməsidir. Belə ki, iqtisadi islahatların səmərəliliyi sosial effekt baxımından proqnozlaşdırılmalıdır. Bu məqsədlə iqtisadi islahatın nəticəsində respublikada əhalisinin tələbatının ödənilməsində mütərəqqi dəyişmələr götürülməlidir.

Azərbaycan əhalisinin güzəranının yaxşılaşdırılmasının çətinliyi bəzi hallarda büdcə çatışmamazlığı ilə izah edilir. Qeyd edək ki, büdcə kəsirinin azaldılması, istehsalının hesabına əldə olan gəlirlərin üstün artması, məqsəd və effektiv kredit siyasətini reallaşdırma yolu ilə ola bilər.

Azərbaycan əhalisinin yaş, ailə və məşğuliyyət tərkibi bazar iqtisadiyyatının formalaşması mərhələsində tənzimləmə mexanizmləri hazırlamağı tələb edir. Ailədə işləməyənlərin sayının yüksək, orta aylıq əməkhaqqının aşağı olması islahatların hər bir ailənin həyat tərzinin aşağı düşməməsi məhdudiyyətləri çərçivəsində aparılmalıdır.